

مؤلفه‌ها و مدل مفهومی امید براساس آیات قرآن کریم: خوانشی با رویکرد روان‌شناختی

محمود خلیلیان شلمزاری^۱

چکیده

توصیف و شناسایی مؤلفه‌های مفاهیم دینی گام پیشین در سنجش و طراحی بسته‌های کاربردی مبتنی بر آن‌هاست. هدف پژوهش حاضر استخراج مؤلفه‌های امید از آیات قرآن کریم و تدوین مدل مفهومی آن است. در این پژوهش به منظور استخراج مؤلفه‌های مفهوم امید از روش تحلیل محتوای کیفی استفاده شد. جامعه متنی پژوهش قرآن و نمونه متنی آیات با محتوای واژه «رجا»، «یأس» و «قنوط» و مشتقات آن‌هاست که به صورت هدفمند انتخاب شدند. یافته‌های پژوهش نشان داد که امید آگاهی غیرقطعی در دست‌یابی به اهداف مطلوب در آینده است و لازمه آن علاوه بر اعتماد به جایگاه بیرونی، احساس خوشایند کنونی است که انگیزه کافی در انجام اعمال لازم برای دست‌یابی به اهداف را تأمین می‌کند. امید در آیات قرآن از چهار ویژگی مهم «هدف»، «تکیه‌گاه»، «اسباب امید (مادی و فرامادی)»، و «تلاش و تحمل سختی‌ها» برخوردار است. همچنین، مؤلفه‌های روان‌شناختی امید عبارت‌اند از: «عاملیت اعتمادزا»، «عاملیت سبب‌ساز» و «عاملیت نیروبخش». این بررسی نشان داد با رویکرد بین‌رشته‌ای از طریق خوانش روان‌شناختی آیات قرآن، مفهوم امید دارای سه مؤلفه روان‌شناختی و مدل مفهومی است.

واژه‌های کلیدی: امید، مؤلفه‌های امید، امید در قرآن، مدل مفهومی امید.

۱. استادیار گروه روان‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران
(mahmood.20959@yahoo.com)

**Components and conceptual model of hope based on verses of the Holy Quran:
A psychological approach**

Mahmoud Khalilian Shalamzari¹

Abstract

Describing and identifying the components of religious concepts is the first step in measuring and designing application packages based on them. The purpose of this study is to extract the components of hope from the verses of the Holy Quran and to develop a conceptual model. In this study, in order to extract the components of the concept of hope, the method of qualitative content analysis was used. The statistical population of the research is the text of the Holy Quran and the textual sample of verses with the content of the words "Raja", "Yas" and "Qanoot" and their derivatives that have been purposefully selected. Findings showed that hope is an uncertain awareness in achieving the desired goals in the future and it requires, in addition to trust in the external position, the current pleasant feeling that provides sufficient motivation to take the necessary actions to achieve the goals. Hope in the verses of the Quran has four important characteristics: "purpose", "support", "means of hope (material and metamaterial)", and "effort and endurance of hardships". The psychological components of hope include "trusting agency", "causal agency" and "invigorating agency". This study showed that with an interdisciplinary approach through psychological reading of Quranic verses, the concept of hope has a definition, three psychological components and a conceptual model.

Keywords: components of hope, conceptual model of hope, hope, hope in the Holy Quran

1. Assistant Professor, Department of Psychology, Faculty of Humanities, Shahed University, Tehran, Iran. (mahmood.20959@yahoo.com)

مقدمه

دامنه‌ ارائه نظر در مورد «امید»^۱ شامل رویکردهای مختلفی از جمله الهیات، اخلاق و روان‌شناسی می‌شود. شاید نخستین بار مفهوم امید نقش مهمی در نظریه آگوستین^۲ ایفا کرد، یعنی جایی که به منزله یکی از سه فضیلت الهیاتی - ایمان، امید و محبت - نمایان شد (فلیپ استراترن، ترجمه فریامنش، ۱۳۸۶). وی بیان می‌کند که موضوع امید از یک جهت (حیثیت علت غایی) سعادت ابدی است و به جهت دیگر (حیثیت علت فاعلی) یاری الهی است (امینی، ۱۳۷۹، ص ۵۵). در رویکرد اخلاقی، امید به ارادی^۳ و خلقی^۴ طبقه‌بندی می‌شود. کانت^۵ در نظریه اخلاقی خود در طرح اصول موضوعه، برای امید ارادی جایگاهی ویژه قائل شد. همچنین مارسل^۶ امید را نوعی آمادگی برای استعلاجستن از موقعیت‌هایی معرفی کرد که آدمی را به تسلیم شدن در برابر نومییدی و سوسه می‌کنند. از سوی دیگر امید خلقی، حالت امیدوار بودن است. همچنان که بلوخ^۷ امید را مرتبط با حسرت و اشتیاق نسبت به اتوپیا (آرمانشهر) فرض می‌کند. اما باید میان حالت امیدوار بودن با خوش‌بینی^۸ و آرزواندیشی^۹ تمایز قائل شد. امید برخلاف خوش‌بینی، متضمن درجه‌ای از عدم قطعیت است. در این خصوص دکارت^{۱۰} اشاره می‌کند: «وقتی امید به اوج خود می‌رسد، ماهیتش تغییر می‌کند و از آن می‌توان به اعتماد یا یقین تعبیر کرد» (فلیپ استراترن، ۱۳۸۶).

در مطالعات روان‌شناختی، اریک فروم^{۱۱} (۱۳۸۰، ص ۲۲) امید را حالت تعادل میان انتظار انفعالی و عدم توجه به واقعیات به منزله پدیده‌ای متناقض و فرانکل^{۱۲} (۱۳۷۷) امید را تجربه انسانی پیچیده، و باعث رهایی از رنج و معنادار شدن زندگی معرفی می‌کنند. همچنین رابینسون^{۱۳} معتقد است امید از نشانه‌های سلامت روان و یکی از پایه‌های اصولی توازن و قدرت روانی است. او امید را توانایی باور یک احساس بهتر از آینده تلقی می‌کند

1. Hope
2. Augustine
3. intentional
4. dispositional
5. Kant
6. Marcel
7. Ernst Bloch
8. optimism
9. thinking wishful
10. Descartes
11. From
12. Frankle
13. Rabenson

که انسان را به تلاش و کوشش وا می‌دارد و او را به سطح بالایی از عملکردهای روانی و رفتاری نزدیک می‌کند (اسلامی‌نسب، ۱۳۷۳). کارپینیتو^۱ امید را رفتار شناختی ناآگاهانه‌ای می‌داند که به فرد انرژی می‌دهد و به عمل برای دستیابی به هدف منجر می‌شود و بحران‌ها را به فرصتی برای رشد تبدیل می‌کند و سبب تحریک سیستم انگیزشی می‌شود (محمدی شاهبلاغی، ۱۳۷۳). در اولین مرحله از نظریه تحول اجتماعی اریکسون^۲ (اعتماد در برابر عدم اعتماد)، سازه امید و انتظار در دوران شیرخواری بنیان نهاده می‌شود و براساس اولین تجارب اعتماد و امنیت شکل می‌گیرد (کرین، ۱۳۸۲).

با ظهور جنبش روان‌شناسی مثبت‌گرا، عمق بررسی‌ها در مفهوم‌پردازی امید بیشتر شد. از نظر اسنایدر^۳، امید فرایندی شناختی است و در این فرایند افراد (۱) اهدافی را برای خود تعیین، (۲) برای رسیدن به آن اهداف راهکارهایی را خلق و (۳) برای اجرایی کردن راهکارها انگیزه لازم را در ابتدا و ادامه مسیر ایجاد می‌کنند. این سه مؤلفه الگوی امید، به منزله اهداف، تفکر‌گذرگاه (مسیر)^۴ و تفکر‌کارگزار (عامل) شناخته می‌شوند (اسنایدر، ۱۹۹۴، ۲۰۰۲؛ اسنایدر و لوپز^۵، ۲۰۰۷، مگیار-موئی، ۲۰۰۹). اما شرانک^۶ و همکاران (۲۰۰۸) معتقدند تعریف اسنایدر امید را عمدتاً مفهومی انگیزشی با جهت‌گیری دستیابی و تلاش برای رسیدن به هدف محدود کرده است. از سوی دیگر آلسمن^۷ (۲۰۲۰) با مرور ۷۳ پژوهش مروری دریافت که امید یک سازه چند بُعدی است. به طور کلی دو مکتب فکری درمورد امید شامل مفهوم‌سازی یک بُعدی با تمرکز بر جهت‌گیری هدف (اسنایدر، ۱۹۹۴، ۲۰۰۲؛ اسنایدر و لوپز، ۲۰۰۷) و مفهوم چندبُعدی که ترکیبی از اجزای احساسی، رابطه‌ای، رفتاری و معنوی (آرنائرت^۸ و همکاران، ۲۰۰۶)، زمینه‌ای و زمانی (ردلیچ - امیراوی^۹ و همکاران، ۲۰۱۸)، یا سه شکل انتظار (ارزیابی نتیجه آینده)، تاب‌آوری (تحمل سختی‌ها) و میل (بیان معنا) (آلسمن، ۲۰۲۰) را منعکس می‌کند.

مفهوم امید نه تنها در رویکردهای الهیاتی، اخلاقی و روان‌شناختی مورد توجه قرار

1. Carpenito
2. Erikson
3. Snyder
4. pathway thinking
5. agency thinking
6. Lopez
7. Schrank
8. Olsman
9. Arnaert
10. Redlich-Amirav

گرفته است، بلکه در بررسی منابع اسلامی آثار روان‌شناختی فراوانی برای آن ذکر شده است. در قرآن کریم، صدور اعمال صالح (کهف: ۱۱۰)، آسان شدن سختی‌ها و تقویت روحیه (نساء: ۱۰۴)، تحرک بخشی و تلاش‌زایی در انسان (بقره: ۲۱۸؛ کهف: ۱۱۰)، از آثار و کارکردهای امید به خداوند در زندگی مؤمنان معرفی شده است. همچنین قرآن به موضوع ناامیدی و عواقب آن پرداخته و نومی‌دی را عامل طغیان و سرکشی انسان نسبت به خدا و قوانین می‌داند (یونس: ۱۱؛ فرقان: ۲۱). در این کتاب مقدس کفر به خدا و نعمت‌های او (یوسف: ۸۷) و عدم انتظار نسبت به رحمت، مدد و یاری خداوند (زمر: ۶۳؛ یوسف: ۸۷) از نتایج و پیامدهای طبیعی نومی‌دی است. بنابراین کسی که نومی‌دی می‌شود دچار سستی و ضعف می‌شود (نساء: ۱۰۴) و در برابر مشکلات خود را می‌بازد. همچنین خواسته‌های نامعقولی را مطرح می‌کند (فرقان: ۲۱) و در نتیجه عدم دست‌یابی به اهداف دچار افسردگی می‌شود. افسردگی فزاینده موجب می‌شود تا فرد دست به خودکشی بزند که مصداقی از طغیان بر خدا و رحمت او به شمار می‌آید (یونس: ۱۱). به هر حال در نگرش و بینش قرآنی امید عاملی مهم برای تحرک، تلاش و زندگی و مانعی برای دوری از افسردگی، خودکشی و طغیان است (منصوری، ۱۳۸۷). به طور کلی آثار متعدد روان‌شناختی ذکر شده در آیات قرآن، حکایت‌گر ظرفیت این منبع در راستای مفهوم‌پردازی امید است.

از سوی دیگر علاقه پژوهشگران روان‌شناسی نسبت به عملیاتی کردن مفاهیم دینی مشاهده می‌شود. اگرچه بخشی از فرایند عملیاتی کردن این مفاهیم، بررسی ویژگی‌های روان‌سنجی است، اما همان‌طور که برخی از مطالعات آسیب‌شناسی این حوزه (خدایاری فرد، ۱۳۹۰؛ رحیمی، ۱۳۹۰؛ لطف‌آبادی، ۱۳۹۰) نشان می‌دهد نه تنها ضعف در بررسی ویژگی‌های روان‌سنجی ابزارها و مقیاس‌های طراحی شده؛ بلکه فقدان مدل منسجم مبتنی بر مبانی نظری اسلامی از مهم‌ترین نقاط ضعف در فرایند عملیاتی کردن موضوعات و سازه‌های دینی است. در این راستا معناشناسی مفاهیم دینی با خوانشی روان‌شناختی از اولویت‌های این عرصه به حساب می‌آید. اما همان‌طور که برخی از پژوهشگران (پسندیده و همکاران، ۱۳۹۰، ص ۱۲۵) بیان کرده‌اند همیشه پژوهش در مفاهیم اسلامی با معناشناسی و به دست آوردن یک تعریف، پایان نمی‌یابد، بلکه ورای تعریف، ممکن است پرسش‌های دیگری نیز مطرح باشد که برای پاسخ به آن‌ها نیازمندیم مؤلفه‌های آن موضوع را مشخص کنیم.

تلاش نویسنده این مقاله در بررسی ادبیات پژوهش نشان داد عمده پژوهش‌های صورت گرفته با رویکرد اسلامی به بررسی آثار امید و عمدتاً با رویکرد مقایسه بین‌ادیانی، اخلاقی و تربیتی صورت گرفته است (انصاری و میرشاه‌جعفری، ۱۳۸۹؛ خاکپور و همکاران، ۱۳۹۲ و احمدی و غلامحسین‌نژاد، ۱۳۹۴). محققان و پرچم (۱۳۹۱) در پرتو دقت در معنا و مفهوم امید در قرآن کریم بیان می‌کنند گرچه امید، ماهیتی مثبت و پسندیده دارد، اما از آنجا که عوامل پدیدآورنده و موانع برهم‌زننده آن، ممکن است ماهیتی حقیقی یا کاذب داشته باشند، می‌توان امید را به دو قسم امید صادق (حقیقی) و کاذب (مجازی) تقسیم کرد. نتیجه این پژوهش نشان داد امید حقیقی در ارتباط با خداوند است و در پرتو شناخت هدف اصلی زندگانی، آشنایی با افکار مانع و مبارزه با آمال و آرزوهای واهی می‌توان به حفظ و ابقای آن امیدوار بود. همچنین این پژوهش نشان داد هر یک از ادیان اسلام و مسیحیت راه و روش مخصوصی را برای القا و تحکیم امید آدمی ارائه می‌کنند. همچنین در پژوهشی دیگر محققان و پرچم (۱۳۹۰) مبتنی بر آیات قرآن کریم حقیقت‌جویی و نیت صادقانه، همراهی با عمل صالح، همراهی با خوف و اعتدال در آرزوها را به منزله شاخصه‌های شناخت امید حقیقی از امید کاذب معرفی کردند. خاری آرانی و همکاران (۱۳۹۴) با هدف مفهوم‌شناسی امید، بر یافته‌های پژوهش محققان و پرچم (۱۳۹۱) تأکید و فعالیت هدفمند، معرفی الگو، آرامش و آینده‌نگری را از آثار تربیتی امید معرفی کرد.

در پی ظهور و بروز نظریه امید اسنایدر، در یک بررسی تطبیقی پرچم و همکاران (۱۳۹۲) به تعیین میزان اشتراک و افتراق میان مفهوم امید در نظریه اسنایدر و قرآن پرداخته‌اند. نتیجه این پژوهش نشان داد امید مطلوب و موردپسند قرآن، همانند امید در نظریه اسنایدر و دارای ابعادی شناختی - رفتاری است و مؤلفه‌های امید در نظریه اسنایدر، منطبق با معانی قرآنی است. همچنین بهشتی و همکاران (۱۳۸۹) با هدف تبیین وجوه تشابه و تفاوت امید از دیدگاه قرآن و روایات با روان‌شناسی مثبت‌گرا نشان دادند که امید در تعلیم و تربیت از دیدگاه قرآن و روایات، جامعیت و گستره بیشتری نسبت به روان‌شناسی مثبت‌گرا دارد. اگر چه این پژوهش به بررسی وجوه تشابه و تمایز امید براساس منابع اسلامی و رویکرد روان‌شناسی مثبت‌گرا پرداخته است، اما با توجه به آنچه در عنوان پژوهش آمده، موفق به شناسایی و استخراج مؤلفه‌های امید براساس منابع اسلامی نشده است.

مظاهری و پسندیده (۱۳۹۰) با رویکرد بین‌رشته‌ای اسلامی - روان‌شناختی مفهوم امید را براساس منابع دینی موردبررسی قرار داده‌اند. این پژوهشگران در راستای توصیف رابطه انسان با خدا و به منظور طراحی نظری ساختار ایمان در سطح فردی، به معرفی سه سازه «ترس از خدا»، «امید به خدا» و «محبت به خدا» پرداختند. در این ساختار منظور از امید به خدا این است که فرد، با هدف به دست آوردن چیزی یا نیل به موقعیت خوشایند و خواسته‌شده‌ای، با پیامد مثبت از دستورها و اوامر خداوند (یعنی منبع فیض) پیروی می‌کند (ص ۱۱۴). همچنین نتیجه امید به خدا در افراد «فعال کردن» رفتار از طریق تشویق و تطمیع فرد به عبادت و انجام دادن آنچه خدا خواسته یا فرمان داده است و نیز اجتناب از آنچه خدا منع و نهی کرده است.

از بررسی پیشینه مشخص شد که پژوهش‌های صورت گرفته با رویکرد اسلامی کم‌تر با جهت‌گیری روان‌شناختی مفهوم امید را بررسی کرده‌اند؛ حال آنکه به اعتقاد برخی از پژوهشگران (منصوری، ۱۳۸۷، ص ۲) اگر کسی بخواهد درباره امید در قرآن تحقیق و پژوهشی را انجام دهد می‌بایست به حوزه روان‌شناسی امید بیش از جنبه‌های دیگر آن توجه کند. از سوی دیگر عدم وضوح تعریف (پلور و هود^۱، ۲۰۱۳) و پیچیدگی مفهوم امید (ردلیج - امیراو و همکاران، ۲۰۱۸)، همچنین مطالعه بین‌رشته‌ای به منظور تعریف بهتر عناصر تشکیل‌دهنده امید (پپینلی^۲ و همکاران، ۲۰۱۵) ضرورت مطالعه و مفهوم‌پردازی امید را ایجاب می‌کند. از این رو، هدف مقاله حاضر تعریف روان‌شناختی و شناسایی مؤلفه‌های مفهومی امید مبتنی بر آیات قرآن است. دست‌یابی به این هدف زمینه ساخت و توسعه ابزارهای مناسب جهت سنجش دین و سازه‌های آن و تدوین و طراحی پروتکل‌های درمانی و بسته‌های مداخله‌ای متناسب با آن‌ها را فراهم می‌کند. بنابراین، با توجه به فقدان مدل مفهومی منسجم مبتنی بر منابع اسلامی همچنین در نظر گرفتن گستردگی مفهوم امید در منابع دین اسلام و آثار متعدد روان‌شناختی ذکر شده برای آن، ضرورت دارد با خوانشی روان‌شناختی این مفهوم به صورت مبسوط براساس منابع اسلامی موردبررسی قرار گیرد. بنابراین مسئله پیش‌رو در این مقاله قابلیت بازنمایی امید به صورت مفهوم روان‌شناختی، در قالب مؤلفه‌ها و مدل مفهومی براساس آیات قرآن و در صدد پاسخ‌گویی به سؤالات زیر است.

1. Pulvers & Hood
2. Piccinelli

- سؤال ۱: براساس آیات قرآن امید از چه تعریف روان‌شناختی برخوردار است؟
 سؤال ۲: مدل مفهومی امید براساس آیات قرآن شامل چه مؤلفه‌هایی است؟

روش تحقیق

پژوهش حاضر از نوع مطالعات کیفی است و از روش تحلیل کیفی محتوای متون دینی با تمرکز بر توصیف، تبیین و تحلیل استفاده می‌کند. روش تحلیل کیفی محتوای متون دینی از مطالعات زبان‌شناسی، نظریه حوزه‌های معنایی و تلاش‌هایی به عمل آمده در فهم متون دینی مشتق می‌شود. هدف اصلی تحلیل کیفی محتوای متون دینی این است که پژوهشگر از یک‌سری مفاهیم و گزاره‌های متون دینی به فهم و استنباط‌های روان‌شناختی دست یابد. در تحلیل کیفی محتوای متون دینی گردآوری داده‌ها به صورت استقرای کیفی انجام می‌گیرد؛ بنابراین، فرایند تحلیل از جزء به سوی کل بوده و اشتراک در یک ویژگی می‌تواند عاملی برای طبقه‌بندی واژه‌ها و گزاره‌ها در یک حوزه شود (شجاعی، ۱۳۹۹). در این روش محقق علاوه بر تصویرسازی آنچه هست به تشریح و تبیین دلایل چگونه بودن و چرایی وضعیت مسئله و ابعاد آن می‌پردازد. جامعه‌متنی پژوهش کتاب مقدس قرآن و نمونه‌متنی پژوهش آیات با محتوای واژه «رجا» «یأس» و «قنوط» و مشتقات آن‌هاست که به صورت هدفمند انتخاب شدند. بر این اساس در شیوه جمع‌آوری اطلاعات به منظور معناشناسی واژه و تعریف امید از ابزار کتب لغت با تمرکز بر واژه‌های قرآن (کتاب‌های: *المفردات فی غریب القرآن و التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*) استفاده شد. همچنین به منظور تعریف و کشف مؤلفه‌های مفهومی امید با مراجعه به آیات قرآن ابتدا پایه‌های اساسی این مفهوم و سپس ویژگی‌های آن شناسایی شد تا از طریق تصویرسازی براساس آن‌ها، تعریف و مؤلفه‌های امید کشف و مورد تحلیل قرار گیرد. درنهایت با ارائه تبیینی مستدل از چرایی استنباط هر یک از مؤلفه‌های کشف‌شده، مدلی گرافیکی از مفهوم امید ارائه شد.

یافته‌ها

معناشناسی امید در لغت

در لغت عربی «رجا» از ماده «رجو» است که در آن همزه منقلب از واو و نقیض یأس است (ابن منظور، ۱۴۱ ق، ج ۱۴، ص ۳۱۰) که به معنای آرزو، خواستن و ترس به کار برده شده

است.^۱ مادهٔ رجو به معنای انتظار به دست آوردن امر ممکن الحصول، از قبیل خیر است و گرایش به سمت خیر دارد.^۲ (مصطفوی حسن، ۱۳۶۰، ج ۴، ص ۷۹) و برخلاف خوف حالت تمایل و انتظار دست یافتن به خیر است که برای به دست آوردن و تحقق بخشیدن به آن فرد آماده می‌شود.^۳ (همان، ص ۸۰). راغب اصفهانی امید را ظنی می‌داند که مقتضی حاصل شدن امری است که در آن مسرت و شادی است.^۴ (۱۴۱۲ق، ص ۳۴۶). براین اساس با توجه به مطالب بیان‌شده در کتب لغت، امید شامل سه پایهٔ اساسی است: الف) انتظاری واقع‌شدنی، ب) ظنی و ج) موجب مسرت و شادی.

پایه‌های اساسی معنای امید در آیات

با بررسی مفاهیم «رجا»، «یأس» و «قنوط» با تمام مشتقات آن‌ها در قرآن کریم مشخص شد که معنای امید شامل سه پایه اساسی است. در ادامه هر یک از آن‌ها با مستندات قرآنی بیان می‌شود. ۱) هدفمندی و آینده‌نگری که با تعبیراتی چون: امید به لقای پروردگار (کهف: ۱۱۰؛ یونس: ۷، ۱۱، ۱۵؛ فرقان: ۲۱؛ عنکبوت: ۲۵)، امید به روز قیامت (عنکبوت: ۳۶؛ احزاب: ۲۱؛ ممتحنه: ۶ و ۱۳)^۱ بیان شده است. در این آیات ملاقات با خداوند به منزلهٔ هدف معرفی شده و زمان این ملاقات در حال حاضر نیست، بلکه در آینده نصیب افراد می‌شود؛ ۲. مفهوم ایمان (مفهوم ایمان در برخی آیات به صورت صریح و در برخی دیگر از مفهوم مخالف «شُرک» و افراد غیرمؤمن / کافر استفاده شده است) که با تعبیراتی چون:

۱. رجو : رجوته أرجوه رجواً علی فعول: أملته و أردته... و يستعمل بمعنى الخوف لأنّ الراجی يخاف أنه لا يدرك ما يترجّاه.
۲. هو توقع لما يمكن حصوله من خير و الميل اليه.
۳. الرجاء خلافه و هو حالة تمایل و توقع لحصول خير فيتهيأ لتحصيله و تحقّقه.
۴. و الرّجاءُ ظنٌ يقتضی حصول ما فيه مسرةٌ.
۵. يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ.
۶. يَرْجُونَ لِقَاءَنَا.
۷. يَرْجُوا لِقَاءَ اللَّهِ.
۸. وَ ارْجُوا الْيَوْمَ الْآخِرَ.
۹. يَرْجُوا اللَّهَ وَ الْيَوْمَ الْآخِرَ.
۱۰. يَتَّسِبُوا مِنَ الْآخِرَةِ.

کسانی که ایمان آورده‌اند ... آن‌ها به رحمت خدا امیدوارند (بقره: ۲۱۸)، هر کس به لقای پروردگار خود امید دارد ... در پرستش پروردگارش شریک نسازد (کهف: ۱۱۰)، جز کسانی که باور ندارند خدا بر زدودن رنج‌ها تواناست، کسی از رحمت خدا مأیوس نمی‌شود (یوسف: ۸۷)، کسانی که آیات الهی را انکار کرده و به معاد و لقای خداوند کفر ورزیده‌اند، از رحمت من نومید شده‌اند (عنکبوت: ۲۳) بیان شده است و همچنین تعبیراتی که در آیه ۳ سوره مائده^۵ و ۳۱ سوره رعد^۶ آمده بر جنبه ایمان در افراد امیدوار اشاره دارد؛ ۳. انگیزش عمل که با تعبیراتی چون: پس هر کس به لقای پروردگار خود امید دارد باید کاری شایسته کند (کهف: ۱۱۰)، در دستیابی به گروه مشرکان سستی نکنید، ... زیرا شما چیزهای از خدا امید دارید که آن‌ها امید ندارند (نساء: ۱۰۴)، بروید و از یوسف و برادرش جست‌وجو کنید و از رحمت خدا ... ناامید نشوید، زیرا حقیقت این است که جز کسانی که باور ندارند خدا بر زدودن رنج‌ها تواناست، کسی از رحمت خدا مأیوس نمی‌شود (یوسف: ۸۷) بیان شده است همان‌طور که علامه طباطبایی در ذیل آیه ۱۱۰ کهف بیان می‌کند متفرع بودن عمل بر امید به لقای پروردگار بیانگر بعد انگیزشی امید برای انجام اعمال است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۳، ص ۵۵۸).

ویژگی‌های امید در آیات قرآن

بیان ویژگی‌های یک مفهوم در کشف مؤلفه‌های آن کارگشاست. از بررسی آیات قرآن کریم با محتوای واژه «رجا» و مشتقات آن چهار ویژگی برای مفهوم امید استخراج می‌شود: (۱) هدف، (۲) تکیه‌گاه، (۳) اسباب، (۴) تلاش. همان‌طور که صدرالمتالهین بیان می‌کند: انسان

۱. إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا ... أُولَئِكَ يَرْجُونَ.
۲. فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ ... لَا يُشْرِكُ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ.
۳. إِنَّهُ لَا يَيْئَسُ مِنْ رَوْحِ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْكَافِرُونَ
۴. وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ وَ لِقَائِهِ أُولَئِكَ يَيْسُوا
۵. الْيَوْمَ يَيْسُ الَّذِينَ كَفَرُوا
۶. فَلَمْ يَيْئَسِ الَّذِينَ آمَنُوا
۷. فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا ... فَلْيَعْمَلْ
۸. لَا تَهْنُؤْا فِي اتِّبَاعِ الْقَوْمِ ... فَإِنَّهُمْ يَأْلَمُونَ كَمَا تَأْلَمُونَ وَ تَرْجُونَ مِنَ اللَّهِ مَا لَا يَرْجُونَ
۹. اذْهَبُوا فَتَحَسَّسُوا ... إِنَّهُ لَا يَيْئَسُ مِنْ رَوْحِ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْكَافِرُونَ

از آنجایی که دارای نفس مجرد است دارای خصوصیتی است که غیرانسان (از حیوانات) چنین خصوصیتی را ندارند. ایشان امید به آینده را یکی از ویژگی‌های اختصاصی انسان‌ها می‌داند (صدرالدین محمد شیرازی، ۱۳۸۱، ص ۴۳۳)؛ از این‌رو در تبیین هر یک از این ویژگی‌ها اشاره کوتاهی به انسان‌شناسی امید می‌شود.

ویژگی اول: هدف‌مندی

در جهان‌بینی الهی هیچ تردیدی نیست که موجودات جهان هستی دارای هدف هستند (ابراهیمیان، ۱۳۸۱، ص ۱۱۳). در نظام‌های اخلاقی با توجه به هدف‌مندی انسان، ویژگی مختار بودن انسان نتیجه‌گیری می‌شود چرا که انسان مختار، هدفی را در نظر می‌گیرد و فعالیت‌های اختیاری خود را برای رسیدن به آن انجام می‌دهد (مصباح یزدی، ۱۳۸۰، ص ۲۱-۲۵). با توجه به ویژگی هدفدار بودن انسان، امید نیازمند موضوع است. اینکه انسان به چیزی امید دارد به این معناست که در آینده می‌خواهد به آن دست پیدا کند. چرا که اساساً آینده‌نگری در خود هدف مندرج است. از این‌رو تحقق اهداف در آینده، موضوع امید است؛ همچنان که در آیات ۱۱۰ سوره کهف^۱، ۵ سوره عنکبوت^۲، ۷ یونس^۳، ۱۱ و ۱۵ یونس^۴ لقای پروردگار به منزله هدف آینده مطرح شده و موضوع امید قرار گرفته است. در آیات قرآن هدفی در مفهوم پردازی امید مورد توجه هست که آن هدف حق باشد، چرا که در آیات ناامیدی (حجر: ۵۵)^۵ بشارت به حق، دلیل امیدوار بودن قلمداد شده است.

ویژگی دوم: تکیه‌گاه امید^۶

در تفکر قرآنی انسان موجودی ضعیف است (نساء: ۲۸). از سوی دیگر چنان که آیه ۴۹

۱. فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ

۲. مَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ اللَّهِ

۳. إِنَّ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا وَرَضُوا بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا

۴. الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا

۵. قَالُوا بَشَرٌ نَاكٍ بِالْحَقِّ فَلَا تَكُنْ مِنَ الْفٰنِطِينَ

۶. در این مقاله با بررسی آیات قرآن کریم تعبیر «تکیه‌گاه امید» از سوی نویسنده برای ویژگی نیازمند بودن امید به متعلق بیرونی به کار برده می‌شود.

سوره فصلت بیان می‌کند انسان تنها موجودی است که توان دست‌یابی به بالاترین مراحل زندگی را دارد. بنابراین برای انسان قدرت تعالی تا بی‌نهایت فراهم است. قرآن کریم انسان را موجود نامحدود و بی‌نهایت‌طلبی معرفی می‌کند که هیچ چیز جز پیوند و اتصاف با بی‌نهایت مطلق او را سیر و راضی نمی‌کند (ابراهیمیان، ۱۳۸۱، ص ۳۷). توجه به دو ویژگی ضعیف و بی‌نهایت‌طلب بودن انسان نشانگر این حقیقت است که انسان به طور مستقل در دست‌یابی به اهداف والای خود دچار مشکل می‌شود، از این رو نیازمند منبع قدرتی است که با چشم‌پوشی از ضعف‌های انسان او را مورد ترحم قرار دهد. صاحب تفسیر المیزان در ذیل آیه ۱۰۴ سوره نساء^۱ بیان می‌کند از آنجایی که مؤمنان از ناحیه خداوند [تکیه‌گاه] امید دست‌یابی به فتح، ظفر و مغفرت دارند و از طرفی خداوند ولی مؤمنین است؛ در عمل خود دارای نشاط هستند؛ اما کفار چون مولایی ندارند و کسی نیست که رسیدن آنان به هدف را ضمانت بکند. از این رو از هیچ ناحیه‌ای امید و حمایت ندارند که بخواهد مایه دلگرمی برای آن‌ها شود (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۵، صص ۱۰۲، ۱۰۳). مطابق با برداشت علامه طباطبایی، در آیه مذکور خداوند به منزله تکیه‌گاه امید برای مؤمنان معرفی می‌شود. در تأیید این برداشت امام علی (ع)^۲ ضرورت داشتن تکیه‌گاه برای امید را در روایات متعددی (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، حدیث ۴۱۲۷، ۲۵۱۱) بیان می‌کند، چنان‌که ایشان قرار گرفتن افراد به منزله تکیه‌گاه امید را نکوهیده می‌داند و خداوند را تنها تکیه‌گاه معرفی می‌کند. در موضوع امید نیاز به متعلق را علامه طباطبائی در ذیل آیه ۵۲ سوره نحل چنین بیان می‌کند: «رجاء مانند حب، اراده و جذب بدون متعلق وجود پیدا نمی‌کند و اگر متعلق رجا در خارج یافت نشود هرگز رجایی بالفعل محقق نمی‌شود، پس وجود امید دلیل است بر وجود کسی که به او امید برده شود» (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۲، ص ۳۹۴). بر این اساس وجود جایگاهی بیرونی به منزله تکیه‌گاه از ویژگی‌های لازم برای ایجاد امید است. با بررسی آیات قرآن کریم تکیه‌گاه امید از دو خصوصیت «آگاه بودن» و «مهربان بودن» برخوردار است.

آگاه بودن تکیه‌گاه

در آیه ۱۰۴ سوره نساء خداوند به منزله تکیه‌گاه امید با ویژگی علیم و حکیم بودن معرفی

۱. وَ لَا تَهْنُؤا فِي ابْتِغَاءِ الْقَوْمِ إِن تَكُونُوا تَأْلَمُونَ فَإِنَّهُمْ يَأْلَمُونَ كَمَا تَأْلَمُونَ وَ تَرْجُونَ مِنَ اللَّهِ مَا لَا يَرْجُونَ وَ كَانِ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا

شده است و با توجه به صدر و ذیل آیه می‌توان علیم و حکیم بودن تکیه‌گاه امید را نتیجه گرفت و گفت علت توصیه ابتدای آیه^۱، به سستی نکردن در دستیابی به گروه مشرکان، انتهای آیه است^۲ که بیان می‌کند خداوند به منزله منبع امیدبخش، علیم و حکیم است. همچنین آیه^۵ سوره عنکبوت^۳ علاوه بر صفت علیم بودن، سمیع بودن را برای خداوند به منزله تکیه‌گاه امید مطرح می‌کند. با توجه به ویژگی صفات علیم، حکیم و سمیع بودن خداوند و القای خصوصیت نسبت به تکیه‌گاه امید در آیات، می‌توان گفت که تکیه‌گاه امید، به لحاظ شناختی در بالاترین مرتبه معرفتی است تا بتواند به نیازهای فرد آگاهی داشته باشد.

مهربان بودن تکیه‌گاه

آیه^{۲۱۸} سوره بقره^۴ دو صفت غفور و رحیم بودن خداوند را به منزله ویژگی‌های تکیه‌گاه امیدبخش معرفی می‌کند. برای تبیین این ویژگی تکیه‌گاه، به ضعف وجودی و امکان خطا در انسان اشاره می‌شود. از آنجا که انسان ضعیف است (نساء: ۲۸)؛ در دست‌یابی به اهداف با قصور و کوتاهی مواجه می‌شود؛ از سوی دیگر چون انسان ممکن‌الخطاست؛ امکان ارتکاب خطا را دارد؛ بنابراین با توجه به ضعف وجودی و امکان خطا، افراد انسانی برای امید داشتن نیازمند تکیه‌گاهی هستند که از قصور و خطای آن‌ها بگذرد. چرا که در پی چشم‌پوشی از قصور و خطا، افراد می‌توانند امیدوار شوند و در غیر این صورت از رحمت الهی مأیوس و ناامید می‌شود. چنان‌که این مطلب در آیه^{۵۳} سوره زمر^۵ مورد تأکید قرار گرفته است. صاحب تفسیر المیزان در تبیین این آیه بیان می‌کند:

جمله «إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا» نهی از نومی‌دی را تعلیل نموده و اعلام می‌دارد که تمامی گناهان قابل آمرزش‌اند. آن کسی که می‌گوید «ای بندگان من از رحمت من نومید نشوید» الله است که اسمایی حسنی دارد که از آن جمله است «غفور» و «رحیم». گویا فرموده: از رحمت

۱. وَلَا تَهِنُوا فِي ابْتِغَاءِ الْقَوْمِ

۲. تَرْجُونَ مِنَ اللَّهِ مَا لَا يَرْجُونَ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا

۳. مَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ اللَّهِ فَإِنَّ أَجَلَ اللَّهِ لَآتٍ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ

۴. إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُولَئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَتَ اللَّهِ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ

۵. قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِن رَّحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ

من نوید مشوید، چون که من الله هستم، همه گناهان را می‌آمزم، چون الله غفور و رحیم است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۷، ص ۴۲۵).
 با توجه به دو آیه ذکر شده (۲۱۸ بقره و ۵۳ زمر) و همچنین آیات ۹ سوره زمر^۱، ۲۳ سوره عنکبوت^۲ و ۵۶ سوره حجر^۳ می‌توان نتیجه گرفت تکیه گاه امید نسبت به فرد امیدوار و ویژگی چشم‌پوشی از قصور و خطا را دارد.

ویژگی سوم: اسباب

انسان چون موجودی ضعیف است (نساء: ۲۸) برای رسیدن به اهداف خود، به اسبابی متوسل می‌شود. براساس آیه ۸۷ سوره یوسف این اسباب در موضوع امید به دو نوع اسباب مادی و اسباب فرامادی تقسیم می‌شود. در این آیه بیان می‌شود وقتی برادران یوسف با متوسل شدن به اسباب مادی (تهمت زدن و التماس کردن) از نجات بنیامین مأیوس شدند^۴، به نزد پدر خود رفتند، اما حضرت یعقوب سلام الله علیه ناامید از نجات بنیامین نبود، چراکه به اسباب فرامادی این اتفاق باور داشت؛ از این رو توجه آن‌ها را نسبت به اسباب فرامادی ترغیب کرد و فرمود: «ای پسران من، بروید و از یوسف و برادرش جست‌وجو کنید و از رحمت خدا و آسایشی که پس از سختی‌ها عطا می‌کند ناامید نشوید، زیرا حقیقت این است که جز کسانی که باور ندارند خدا بر زدودن رنج‌ها تواناست، کسی از رحمت خدا مأیوس نمی‌شود^۵». همچنین آیه ۲۹ سوره فاطر^۶ و آیه ۲۱۸ سوره بقره^۷ نسبت به به کارگیری اسباب فرامادی (تلاوت قرآن، اقامه نماز، انفاق در راه خدا، جهاد در راه خدا و هجرت در راه خدا) در شکل‌گیری امید تأکید می‌کنند.

۱. اَمَّنْ هُوَ قَانَتْ اَنَاءَ اللَّيْلِ سَاجِدًا وَّ قَائِمًا يَحْذَرُ الْآخِرَةَ وَّ يَرْجُو رَحْمَةَ رَبِّهِ قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَّ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ اِنَّمَا يَتَذَكَّرُ اُولُو الْاَلْبَابِ.
۲. وَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللّٰهِ وَّ لِقَائِهِ اُولٰٓئِكَ يَسْتَوُونَ مِنْ رَحْمَتِي وَّ اُولٰٓئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ.
۳. قَالَ وَّ مَنْ يَقْنَطُ مِنْ رَحْمَةِ رَبِّهِ اِلَّا الضَّالُّونَ.
۴. فَلَمَّا اسْتَيْسَسُوا مِنْهُ
۵. يَا بَنِيَّ اذْهَبُوا فَتَحَسَّسُوا مِنْ يُوْسُفَ وَّ اَخِيهِ وَّ لَا تَبْاَسُوا مِنْ رُوْحِ اللّٰهِ اِنَّهُ لَا يَبْاَسُ مِنْ رُوْحِ اللّٰهِ اِلَّا الْقَوْمُ الْكٰفِرُوْنَ
۶. اِنَّ الَّذِيْنَ يَتْلُوْنَ كِتٰبَ اللّٰهِ وَّ اَقَامُوا الصَّلٰةَ وَّ اَنْفَقُوا مِمَّا رَزَقْنٰهُمْ سِرًّا وَّ عَلٰنِيَةً يَرْجُوْنَ تِجَارَةً لَّنْ تَبُوْرَ
۷. اِنَّ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَّ الَّذِيْنَ هَاجَرُوْا وَّ جَاهَدُوْا فِيْ سَبِيْلِ اللّٰهِ اُولٰٓئِكَ يَرْجُوْنَ رَحْمَتَ اللّٰهِ

قابل پیش‌بینی نبودن اسباب فرامادی

آیه ۸۵ سوره اسراء بیان می‌کند که بهره انسان از علم کم است، از سوی دیگر انسان وقتی به نعمتی می‌رسد ریشه دست‌یابی به این نعمت را در اسباب ظاهری می‌بیند و نسبت به اسباب فرامادی نعمت غافل می‌شود (اسراء: ۸۳؛ هود: ۹، ۱۰ و ۱۱؛ روم: ۳۶). بنابراین انسان راه‌حل‌های رسیدن به اهداف را به‌تمامه نمی‌داند و قدرت پیش‌بینی تمام راه‌حل‌های اسباب فرامادی را ندارد. همچنان‌که امیرالمومنین (ع) در تأیید قابل پیش‌بینی نبودن رسیدن به اهداف در موضوع امید فرمودند: «به آنچه امیدش را نداری، امیدوارتر باش از آنچه بدان امید داری؛ زیرا موسی بن عمران علیه السلام رفت که برای خانواده‌اش آتش برگیرد، ولی (در آنجا) خداوند عزوجل با او به سخن درآمد و سپس در کسوت پیامبر بازگشت. ملکه سبأ نیز از کشور خود بیرون آمد، ولی با سلیمان مسلمان شد. جادوگران فرعون برای تقویت قدرت فرعون بیرون آمدند ولی مؤمن برگشتند» (الکلبینی، ۱۳۶۵، ج ۵، ۸۴). همچنین در تأیید این مطلب مردی نزد امام صادق (ع) آمده و درخواست وامی از آن حضرت کرد، حضرت فرمود: «امروز چیزی نزد ما نیست، ولی فردا برای ما رنگ و حنایی می‌آورند و به فروش می‌رسد و به تو خواهیم داد انشاءالله»، آن مرد گفت: وعده‌ای به من بدهید. حضرت فرمودند: چگونه وعده‌ات بدهم در صورتی که من به آنچه اکنون امید آن را ندارم [اسباب فرامادی] امیدوارترم از آنچه امید آن را دارم [اسباب مادی / فروش کالا]» (همان، ص ۹). با توجه به مطالب بیان‌شده می‌توان نتیجه گرفت که توجه به قابل پیش‌بینی نبودن اسباب فرامادی در رسیدن به هدف یکی از ویژگی‌های امید است.

ویژگی چهارم: تلاش

با توجه به آیات ۱۱۰ سوره کهف^۱، ۲۱۸ سوره بقره^۲، ۲۹ سوره فاطر^۳، ۹ سوره زمر^۴، تلاش برای دست‌یابی به هدف لازمه ایجاد امید است. در آیه ۲۱۸ سوره بقره افرادی به رحمت خداوند امید دارند که در راه خدا مهاجرت و مجاهدت کرده‌اند. یعنی کسانی که در راه

۱. فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ

۲. الَّذِينَ هَاجَرُوا وَ جَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُولَئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَتَ اللَّهِ

۳. إِنَّ الَّذِينَ يَتْلُونَ كِتَابَ اللَّهِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَ انْفَقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَ عَلَانِيَةً يَرْجُونَ

۴. أَمَّنْ هُوَ قَانِتٌ آنَاءَ اللَّيْلِ سَاجِدًا وَ قَائِمًا يُحْذِرُ الْآخِرَةَ وَ يَرْجُوا رَحْمَةَ رَبِّهِ

رسیدن به هدف تلاش کرده‌اند، می‌توانند به رحمت خداوند امید داشته باشند. همچنین در آیه ۲۹ سوره فاطر، افرادی به تجارت بی‌پایان امید دارند که تلاوت کتاب و اقامه نماز دارند و انفاق می‌کنند. یعنی جایی امید وجود دارد که تلاش در راستای هدف هم باشد و در غیر این صورت امید صادق و حقیقی پدید نیامده است؛ از این رو براساس آیات، تلاش مناسب برای دستیابی به هدف از ویژگی‌های امید است. در تأیید این ویژگی، علامه طباطبایی در ذیل آیه ۱۱۰ سوره کهف اشاره می‌کند که انجام عمل صالح در این آیه متفرع بر امید شده است یعنی فردی که امید دارد عمل صالح انجام می‌دهد و اگر عمل صالحی از او سرزند امید حقیقی ندارد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۳، ص ۵۵۸).

در برخی از آیات قرآن، ویژگی تلاش در راستای مفهوم‌سازی امید در قالب تحمل سختی‌ها مطرح شده است. آیه ۹ سوره هود بیان می‌کند که اگر رحمتی را به انسان بچشانیم و سپس آن را از وی قطع کنیم، انسان قطعاً نومید می‌شود؛ اما در آیه ۱۱ همان سوره، افرادی که در برابر سختی‌ها صبر و تحمل می‌کنند و عمل نیکو انجام می‌دهند، از این قاعده مستثنی می‌شوند. یعنی افرادی که با صبر و تحمل سختی‌ها، به انجام عمل نیکو می‌پردازند ناامید نمی‌شوند.

بحث و نتیجه‌گیری

در راستای پاسخ به سؤال اول پژوهش براساس یافته‌های معناشناسی امید سه پایه اساسی در لغت (الف) انتظاری واقع‌شدنی، (ب) ظنی بودن امید و (ج) امید موجب مسرت و شادی) و سه پایه اساسی در آیات قرآن (الف) هدفمندی و آینده‌نگری، (ب) مفهوم ایمان و (ج) مفهوم انگیزش عمل) مفهوم امید چنین تعریف می‌شود: «امید آگاهی غیرقطعی در دست‌یابی به اهداف مطلوب در آینده است و لازمه آن اعتماد به جایگاه بیرونی است که توانایی ایجاد و جست‌وجوی مسیرهای لازم و انگیزه کافی در انجام اعمال برای دست‌یابی به اهداف را تأمین می‌کند. همچنین ملازم با پدیدآیی امید، در فرد احساس خوشایند کنونی ایجاد می‌شود». از آنجا که ایمان ابتدائاً به شکل‌های مختلفی از باورها و نگرش‌ها اشاره دارد (میلرپرین و منکاسو، ۲۰۱۵)، امید اساساً آگاهی است. سنخ آگاهی امید به صورت یقینی نیست، بلکه ویژگی ظنی بودن امید بیانگر غیرقطعی بودن آن است. همان‌طور که یافته‌ها مقاله نشان داد «حق بودن هدف» و «آینده‌نگری» از ویژگی‌های امید

در آیات است. بنابراین «مطلوبیت اهداف در آینده» مورد توجه تعریف قرار گرفته است. از آنجا که امری حق است مطابق با واقع است (خسروپناه و پناهی آزاد، ۱۳۸۸، ص ۲۴)، اهدافی که واقعی نباشند امید حقیقی ایجاد نمی‌کنند. این یافته منطبق بر ویژگی دوم اهداف امید براساس نتایج پژوهش شرانک و همکاران (۲۰۰۸) است. آن‌ها در پژوهش مروری خود، یکی از ویژگی‌های سه‌گانه اهداف امید را، واقعی بودن اهداف معرفی کردند. چنان‌که اُلسمن (۲۰۱۵) مطلوبیت را یکی از ویژگی‌های امید برشمرد. همچنین این یافته با تعریف نرانس^۱ (۲۰۰۹) از امید کاذب^۲ که براساس خواسته‌های جادویی یا خیالی و ناشی از تحریف واقعیت است هماهنگ و با پژوهش‌های محققان و پرچم (۱۳۹۱) در مورد تقسیم‌بندی امید به امید صادق (حقیقی) و کاذب (مجازی) و تقسیم‌بندی هفت‌گانه نراس (۲۰۰۹) از امید که شامل امید بالغ^۳ و امید کاذب می‌شود، همسوست.

این تعریف با دیدگاه آکوئیناس نسبت به خیر و نیک بودن موضوع امید (آکوئیناس، ۲۰۰۶، ص ۵)، دیدگاه مارسل در مورد اینکه امید نوعی آمادگی برای استعلا در برابر سختی‌هاست و عدم قطعیت امید در دیدگاه دکارت (فلیپ استراترن، ترجمه فریامنش، ۱۳۸۶) و اسنایدر (۱۹۹۴، ۲۰۰۰) و ویژگی احتمالی و غیرقطعی بودن امید از نگاه اُلسمن^۴ (۲۰۱۵، ص ۸) همسوست. همچنین ویژگی انگیزه‌بخشی ارائه‌شده در تعریف با تعریف رابینسون نسبت به تحرک‌بخشی امید برای شکل‌گیری تلاش و کوشش در انسان (اسلامی‌نسب، ۱۳۷۳)، جزء رفتاری مفهوم امید که توسط شرانک و همکاران (۲۰۰۸) معرفی شده و شامل مواردی از جمله انگیزش می‌شود و توجه به خصوصیت انگیزه‌لازم برای استفاده از گذرگاه‌ها موردنظر در تعریف اسنایدر (کار، ۱۳۸۵، ص ۲۱۱) همخوانی دارد. در تعریف ارائه‌شده ریشه اولیه امید مقوله‌ای شناختی است و مطابق با نظریه برخی از اندیشمندان مسلمان (مصباح یزدی، ۱۳۸۰، ص ۴۰۴) و برخی از روان‌شناسان همچون اوریل^۵ و همکاران (۱۹۹۰) به نقل از اسنایدر و لوپز، (۲۰۰۷) و اسنایدر (اسنایدر و لوپز، ۲۰۰۷، ص ۲۰۱) است که معتقدند امید سازه‌ای شناختی است. علاوه بر جنبه شناختی، جنبه

1. Neraas
2. False Hope
3. Mature Hope
4. Olsman
5. Averill

هیجانی امید (احساس خوشایند کنونی) در تعریف مورد توجه قرار گرفته و همسو با نظریه برخی از اندیشمندان مسلمان (فیض کاشانی، ۱۳۷۹) و برخی روان‌شناسان غربی از جمله بروینکس^۱ و ماله^۲ (۲۰۰۵)، ارنست بلاچ^۳ (۱۹۸۶)، پایرو^۴ (۱۹۹۴) (به نقل از مک اینس و هان، ۲۰۰۶، ص ۱۰، ۱۲) است که قائل اند امید سازه‌ای هیجانی است.

در راستای پاسخ به سؤال دوم پژوهش، با تحلیل آیات قرآن کریم، سه مؤلفه «عاملیت اعتمادزا»، «عاملیت سبب‌ساز» و «عاملیت نیروبخش» برای سازه امید کشف و استخراج می‌شود. با توجه به یافته‌های به دست آمده از آیات، ویژگی تکیه‌گاه در ایجاد امید نقش مهمی دارد. متناسب با این ویژگی مؤلفه اول امید دربرگیرنده اعتماد فعالانه فرد به جایگاه بیرونی است که منشأ پدیدآیی احساس توانمندی در فرد برای ایجاد، جست‌وجو و پیگیری مسیرهای دست‌یابی به هدف است. البته اعتماد به جایگاه بیرونی از اجزاء اختصاصی تعریف و مؤلفه نوظهور سازه امید در این مقاله است. این یافته با نتایج فراترکیب هامر^۵ و همکاران (۲۰۰۹) که یکی از استعاره‌های تجربه امید را «امید به چیزی» معرفی کرد و با گزارشات سیولی^۶ و همکاران (۲۰۱۵) که بیان کردند افراد امیدوار به اعتقادات معنوی خود تکیه می‌کنند، هماهنگ است. این یافته همچنین با یافته‌های پژوهش پروسرپیو^۷ و همکاران (۲۰۱۵) با موضوع امید بیماران سرطانی که نشان داد افراد مبتلای امیدوار، به خدا، فرزندان، تحقیقات علمی و پزشکان اعتماد می‌کنند، همسوست.

تعیین جایگاه بیرونی تحت‌تأثیر نظام ارزشی و نگرش‌های افراد مشخص می‌شود. با جهت‌گیری اندیشه اسلامی در مورد اصل توحید، اعتماد فعالانه به جایگاهی والا با ویژگی‌های «آگاه بودن» و «مهربان بودن» موجب شکل‌گیری امید در افراد باایمان می‌شود. این جهت‌گیری مغایر با نظام ارزشی اندیشه سکولار است که براساس آن منابع مادی بیرونی (همچون ثروت و مقام) تامین‌کننده اعتماد فرد در راستای رسیدن به اهداف هستند. این یافته با نتایج پژوهش بهشتی و همکاران (۱۳۸۹) مبنی بر اینکه تجلی اسماء الهی زیربنای

1. Bruiniks
2. Malle
3. Ernest Bloch
4. Pieper
5. Hammer
6. Scioli
7. Proserpio

امید در جهان‌بینی اسلامی است، هماهنگ است. همچنین در تأیید متفاوت بودن نظام ارزشی دینی و سکولار در ایجاد اعتماد توسط جایگاه بیرونی می‌توان به یافته‌های سیولی و همکاران (۲۰۱۵) اشاره کرد. این پژوهشگران در توصیف امید برخاسته از نیاز به تسلط، به تجربه پیوند با منبع نیرو یا حضور خارجی درک شده اشاره می‌کنند و معتقدند تأمین نیرو توسط جایگاه بیرونی در دو شکل معنوی یا غیرمعنوی می‌تواند باشد.

مؤلفه دوم (عاملیت سبب‌ساز) توانایی‌های درک‌شده شخص هستند که مسیرهای مادی و فرامادی برای اهداف خواسته‌شده را تولید و جست‌وجو می‌کند. با توجه به یافته‌های استخراج شده از آیات در مورد دو نوع اسباب مادی و اسباب فرامادی، دو شکل از مسیرهای مادی و فرامادی برای رسیدن به اهداف وجود دارد. خمیرمایه درک و به کارگیری اسباب فرامادی، ایمان به ماوراء ماده و معنویت است؛ چنان‌که وایکرت^۱ و همکاران (۲۰۲۱) به اینکه امید جنبه‌ای مرتبط با معنویت است اذعان داشته و سیولی و همکاران (۲۰۱۵) اگرچه بیان می‌کنند ایمان لزوماً ماهیت دینی ندارد، اما معتقداند ایمان پیش‌نیاز امید و منابع ایمان حفظ‌کننده امید است.

اگرچه مؤلفه دوم با آنچه نظریه اسنایدر در مورد تفکر گذرگاه مطرح کرده است، شباهت‌هایی دارد، اما از جهاتی دیگر با یکدیگر تفاوت دارند. در نظریه اسنایدر مؤلفه تفکر گذرگاه به توانمندی تولید^۲ مسیرهای دست‌یابی به هدف اشاره می‌کند (اسنایدر و لوپز، ۲۰۰۷، ص ۱۸۹)؛ اما عاملیت سبب‌ساز براساس آیات قرآن نه تنها به توانمندی پدیدآوردن مسیرها، بلکه به توانمندی جست‌وجو و کشف مسیرهای مادی و فرامادی در دست‌یابی به هدف اشاره دارد. علاوه بر این در نظریه اسنایدر با مؤلفه تفکر گذرگاه فرد تنها قادر به ایجاد مسیرهای عینی مادی است (اسنایدر، ۲۰۰۲)؛ حال آنکه عاملیت سبب‌ساز براساس آیات قرآن نه تنها شامل توانایی تفکر در ایجاد مسیرهای عینی مادی، بلکه شامل توانایی باورهای فرد در جست‌وجو و پیدا کردن مسیرهای فرامادی هم می‌شود. همسو با یافته‌های این مقاله در مورد شمول اسباب فرامادی، یافته‌های پرچم و همکاران (۱۳۹۲) و محققان و پرچم (۱۳۹۰) است که در تبیین ابعاد امید، به رحمت الهی و امداد غیبی در دست‌یابی به اهداف و نقش عوامل معنوی در امیدبخشی اشاره کرده‌اند. همچنین برناردو^۳ (۲۰۱۰، ۲۰۱۴) با هدف گسترش نظریه امید بیان کرد برای رسیدن به اهداف، افراد

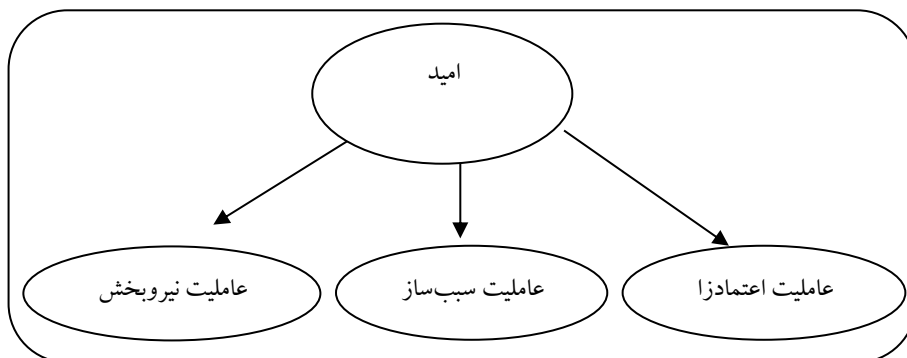
1. Wikert
2. Generate
3. Bernardo

می‌توانند عوامل داخلی یا خارجی^۱ (مانند خانواده، همسالان، و معنویت) را به کار گیرند و مسیرهای داخلی یا خارجی^۲ را ایجاد کنند. در این توسعه برناردو دو موقعیت داخلی و خارجی برای امید طراحی کرد. در موقعیت امید داخلی، خود^۳ جایگاه درونی در راستای دست‌یابی به هدف در نظر گرفته می‌شود و در موقعیت خارجی امید، اعضای خانواده، همسالان، یا یک نهاد و نیروی معنوی عامل و مسیرهای رسیدن به هدف هستند.

با توجه به یافته‌های به دست آمده انگیزش عمل سومین پایه اساسی به دست آمده از آیات در این مقاله است. براساس این پایه مفهومی مؤلفه سوم (عاملیت نیروبخش) شخص را قادر می‌سازد با تلاش و تحمل فعالانه سختی‌ها به دنبال پیگیری هدف از طریق دنبال کردن اسباب باشد. این مؤلفه با توصیف فلکمن^۴ (۲۰۱۰) در مورد انرژی بخشی و انگیزه‌سازی امید، با سطح پنجم مدل سیولی و همکاران (۲۰۱۵) و حالت انگیزشی مثبت مرتبط با هدف اسنایدر (۲۰۰۲) همسوست.

در ناحیه مقایسه میان مؤلفه سوم و مؤلفه تفکر عامل در نظریه اسنایدر، مؤلفه به دست آمده، از ظرفیت انگیزش بخشی بیشتری برخوردار است، چراکه در فرایند امید، اعتماد فرد به جایگاه معتبر بیرونی و ویژگی عدم پیش‌بینی‌پذیری در اسباب فرامادی بستر مناسب جهت افزایش انگیزه در مورد پیگیری راهکارهای لازم برای دست‌یابی به هدف را فراهم می‌کند. اعتماد فرد به جایگاه معتبر بیرونی موجب افزایش انتظارات در فرد می‌شود و همان‌طور که لوپز و همکارانش بیان می‌کنند سطح انتظارات، رشد و تکامل امید را افزایش می‌دهد (اسنایدر، ۲۰۰۰). در مورد ویژگی عدم پیش‌بینی‌پذیری یافته شرانک^۵ و همکاران (۲۰۱۱) از بررسی تحقیقات کیفی امید نشان داد ایجاد تجربه غیرمنتظره که قابلیت پیش‌بینی ندارد یکی از روش‌ها برای القای امید در افراد بیمار است. همچنین براساس نظریه امید اسنایدر افزایش تفکر گذرگاه، یکی از راهکارهای تقویت و افزایش تفکر عامل است (اسنایدر، ۱۹۹۴، ۲۰۰۰). بنابراین با توجه به اینکه گستره راهکارها در رسیدن به هدف براساس آیات قرآن شامل اسباب فرامادی نیز می‌شود، این شمول موجب تقویت و افزایش عاملیت نیروبخش می‌شود.

-
1. internal or external agents
 2. internal or external pathways
 3. Self
 4. Folkman
 5. Schrank

شکل ۱ مدل تک‌بعدی مؤلفه‌های مفهومی امید براساس آیات قرآن کریم

کم بودن منابع تحلیلی با رویکرد اسلامی، محدود شدن مطالعه به آیات قرآن کریم، تمرکز بر ماهیت مفهوم امید فارغ از بررسی ابعاد و جنبه‌های مانند روابط میان فردی، معنابخشی و زمینه‌ای از محدودیت‌های پیش‌رو در این مقاله است. بر این اساس پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های بعدی به منظور توسعه مدل به دست آمده، به طور مستقل مفهوم امید در سایر منابع اسلامی خصوصاً روایات بررسی شود. همچنین با توجه به توازن مطرح شده میان خوف و رجا در منابع اسلامی پیشنهاد می‌شود تعامل این دو در مفهوم سازی مورد توجه قرار گیرد. از سوی دیگر با توجه به نقش امید در حوزه‌های همچون سلامت و درمان پیشنهاد می‌شود ابعاد اثرگذاری امید در منابع اسلامی شناسایی شود تا تمرکز مداخلات دینی براساس ابعاد شناسایی شده انجام گیرد.

منابع

قرآن کریم.

- ابراهیمیان، ح. (۱۳۸۱). *انسان‌شناسی اسلام*. آگزیستانسیالیسم اومانیسیم. تهران: نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها پژوهشکده فرهنگ و معارف.
- ابن منظور، م. (۱۴۱۶ق). *لسان العرب*. بیروت: داراحیاء التراث العربی مؤسسه تاریخ العربی.
- احمری، ح، و غلامحسین نژاد، م. (۱۳۹۴). تأثیر امیدواری به خدا در سعادت دنیوی و اخروی فرد و عوامل دستیابی به آن. *بصیرت و تربیت اسلامی*، ۳۳، ۵۵ - ۷۵.
- اسلامی نسب، ع. (۱۳۷۳). *روان‌شناسی اعتماد به نفس*. تهران: مهرداد.
- کلینی، م. (۱۳۶۵). *اصول کافی*. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- امینی، م. ه. (۱۳۷۹). چیستی و ماهیت «امید» براساس آرای سن توماس آکوئیناس در کتاب وی «مدخل الهیات acigoloehTammuS». کتاب ماه دین، ۴۰، ۵۸-۵۲.

- انصاری، م.، و میرشاه جعفری، ا. (۱۳۸۹). تأملی بر سازوکار ایمان و امید در زندگی و تأثیر آن بر سلامت روان انسان. *مطالعات اسلام و روان‌شناسی*، ۴(۶)، ۱۲۳-۱۴۲.
- بهشتی، س.، خاری آرانی، م.، و علی اکبرزاده آرانی، ز. (۱۳۸۹). معنا و مؤلفه‌های امیدواری در متون اسلامی و روان‌شناسی مثبت‌گرا. *دانشور رفتار تربیت و اجتماع*، ۴۵، ۱۵۷-۱۷۰.
- پرچم، ا.، فاتحی‌زاده، م.، و محققیان، ز. (۱۳۹۲). ابعاد سه‌گانه نظریه امید اسنایدر و تطبیق آن با دیدگاه قرآن کریم. *تحقیقات علوم قرآن و حدیث دانشگاه الزهراء*، ۱۹، ۱-۲۹.
- پسندیده، ع.، گلزاری، م.، و مسعودی، ع. (۱۳۹۰). مؤلفه‌های احساس سعادتمندی در احادیث با رویکرد روان‌شناختی. *علوم و حدیث*، ۶۲، ۱۱۹-۱۴۰.
- تیمی آمدی، ع. (۱۳۶۶). *غرر الحکم و درر الکلم*. قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
- خاری آرانی، ر.، و علی اکبرزاده آرانی، ز. (۱۳۹۴). بررسی مفهوم امید در قرآن و روایات و نقش آن در تربیت انسان. *پژوهش‌های تعلیم و تربیت اسلامی*، ۱۱، ۱۳۵-۱۵۲.
- خاکپور، ح.، حسومی، و. ا.، گلی، م.، و ایرانمنش، ا. (۱۳۹۲). کارکردهای تربیتی امید و نقش آن در سلامت روان از دیدگاه قرآن. *اخلاق زیستی*، ۱۰، ۵۲-۹۲.
- خدایاری فرد، م. (۱۳۹۰). گستره پژوهش‌های داخلی در زمینه ساخت مقیاس‌های دینی. *در میانی نظری مقیاس‌های دینی*. سالاری‌فر، آذربایجانی و رحیمی‌نژاد. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۴۴۹-۵۱۲.
- خسروپناه، ع.، و پناهی آزاد، ح. (۱۳۸۹). *هستی‌شناسی معرفت*. تهران: امیرکبیر.
- راغب اصفهانی، ح. (۱۴۱۲ ق). *المفردات فی غریب القرآن*. بیروت: دارالعلم الدار الشامیه.
- رحیمی‌نژاد، ع. (۱۳۹۰). ملاحظات روان‌سنجی سنجش مفاهیم و سازه‌های مذهبی در عرصه روان‌شناسی. *در میانی نظری مقیاس‌های دینی*. سالاری‌فر، آذربایجانی و رحیمی‌نژاد. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۵۱۳-۵۲۲.
- شجاعی، م. ص. (۱۳۹۹). روش تحلیل کیفی محتوای متون دینی: مبانی نظری و مراحل اجرا. *مطالعات اسلام و روان‌شناسی*، ۱۴(۲۷)، ۴۱-۷۳.
- طباطبائی، س. م. ح. (۱۳۷۴). *تفسیر المیزان*. ترجمه س. م. ب. موسوی همدانی. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- صدرالدین شیرازی، م. (۱۳۸۱). *المبدأ و المعاد فی الحکمة المتعالیه*. تصحیح تحقیق و مقدمه محمد ذبیحی. تهران: انتشارات بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
- فرانکل، و. (۱۹۴۶). *انسان در جست‌وجوی معنا*. ترجمه مهین میلانی و نهضت صالحیان (۱۳۷۷). تهران: درسا.
- فرم، ا. (۱۹۶۸). *انقلاب امید*. ترجمه م. روشنگر (۱۳۸۰). تهران: مروارید.
- فلیپ، ا. (۱۳۸۶). گذری بر مفهوم امید در اندیشه کانت، بلوخ و مارسل. ترجمه م. فریامنش. *اطلاعات حکمت و معرفت*، ۶، ۱-۳.
- فیض کاشانی، م. (۱۳۷۹). *راه روشن*. ترجمه المحجّه البيضاء فی تهذیب الاحیاء. ترجمه س. م. ص.، عارف. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- لطف‌آبادی، ح. (۱۳۹۰). جست‌وجوی مبانی نظری سنجش. ویژگی‌های معنوی درمان‌جویان در تعامل با

- درمان گران. در مبانی نظری مقیاس‌های دینی. سالاری‌فر، آذربایجانی و رحیمی‌نژاد. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۳۸۱-۳۹۲.
- کرین، و. ک. (۱۹۱۲). *پیشگامان روان‌شناسی رشد*. ترجمه ف. فدایی (۱۳۸۲). تهران: اطلاعات.
- محققیان، ز.، و پرچم، ا. (۱۳۹۰). تحلیل اخلاقی امید با تأکید بر آیات قرآن کریم. *پژوهش‌نامه اخلاق*، ۱۳، ۹۳-۱۱۸.
- محققیان، ز.، و پرچم، ا. (۱۳۹۱). ماهیت امید؛ مقایسه‌ای تطبیقی بین اسلام و مسیحیت. *معرفت/ادیان*، ۴(۱)، ۷-۲۶.
- محمدی شاه‌بلاغی، ف. (۱۳۷۳). بررسی ارتباط امید و مؤثر بودن مقابله بیماران مبتلا به سرطان بستری در انستیتو سرطان وابسته به دانشگاه علوم پزشکی تهران. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده پرستاری و مامایی رازی. دانشگاه علوم پزشکی کرمان.
- مجلسی، م. ب. (۱۴۰۴ق). *بحار الانوار*. بیروت: مؤسسه الوفاء.
- مصباح یزدی، م. ت. (۱۳۸۰). معارف قرآن (۷) اخلاق در قرآن. تحقیق و نگارش م. ح. اسکندری. قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- مصطفوی، ح. (۱۳۶۰). *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- مظاهری، م. ع.، و پسندیده، ع. (۱۳۹۰). *ثالث ایمان الگوی ابعادی رابطه انسان با خدا*. قم: سازمان چاپ و نشر دارالحدیث.
- منصوری، خ. (۱۳۸۷). آثار و کارکرد امید در زندگی انسان. در سایت به آدرس، maarefquran.com، www.wwww تاریخ به روزسانی ۱۳۹۱/۴/۸.
- وولف، د. (۱۹۹۶). *روان‌شناسی دین*. ترجمه م. دهقانی (۱۳۸۶). تهران: رشد.
- Aquinas, T. (2006). *Summa Theologiae*. (2 v). edited by Thomas gilby. Laurentius Bright. Thomas A. Moore, New York: Cambridge university Press.
- Arnaert, A., Filteau, N., & Sourial, R. (2006). Stroke patients in the acute care phase: role of hope in self-healing. *Holist Nurs Pract*, 20(3), 137-146
- Bernardo, A. B. (2010). Extending hope theory: Internal and external locus of trait hope. *Personality and Individual Differences*, 49(8), 944-949.
- Bernardo, A. B. (2014). Hope in early adolescence: Measuring internal and external locus-of-hope. *Child Indicators Research*, 8, 699-715.
- Folkman, S. (2010). Stress, coping, and hope. *Psycho-Oncology*, 19(9), 901-908.
- Hammer, K., Mogensen, O., & Hall, E. O. (2009). The meaning of hope in nursing research: a meta- synthesis. *Scandinavian Journal of Caring Sciences*, 23(3), 549-557.
- Magyar-Moe, J. L. (2009). *Therapist's Guide to Positive Psychological Interventions*, New York: Park Avenue South.
- Mcinnis, J.D., & Hun C, h.e. (2006). *Understanding hope and its implications for consumer behavior: I hope, therefore I consume*. Foundation and Trends in marketing.
- Miller-Perrin, C., & Mancuso, E. K. (2015). *Faith from a positive psychology perspective*. New York: Springer Science + Business Media.
- Neraas, Julie E. (2009). *Apprenticed to hope a sourcebook for difficult times*. Augsburg Fortress Publishers.

- Olsman, E. (2020). Hope in healthcare: A synthesis of review studies. In S. van den Heuvel (Ed.), *Historical and multidisciplinary perspectives on hope (accepted for publication)*. New York, NY: Springer.
- Olsman, E. (2015). *Hope in palliative care. A longitudinal qualitative study*. PhD Thesis. University of Amsterdam.
- Piccinelli, C., Clerici, C. A., Veneroni, L., Ferrari, A., & Proserpio, T. (2015). Hope in Severe Disease: A Review of the Literature on the Construct and the Tools for Assessing Hope in the Psycho-oncologic Setting. *Tumori Journal*, 101(5), 491-500.
- Proserpio, T., Ferrari, A., Vullo, S. L., Massimino, M., Clerici, C. A., Veneroni, L., Bresciani, C., Casali, P. G., Ferrari, M., Bossi, P., Galmozzi, G., Pierantozzi, A., Licitra, L., Marceglia, S., & Mariani, L. (2015). Hope in cancer patients: The relational domain as a crucial factor. *Tumori*, 101(4), 447-454.
- Pulvers, K., & Hood, A. (2013). The role of positive traits and pain catastrophizing in pain perception. *Curr Pain Headache Rep*, 17(5), 330.
- Redlich-Amirav, D., Ansell, L. J., Harrison, M., Norrena, K. L., & Armijo-Olivo, S. (2018). Psychometric properties of Hope Scales: A systematic review. *International journal of clinical practice*, 72(7), e13213.
- Schrank, B., Stanghellini, G., & Slade, M. (2008). Hope in psychiatry: a review of the literature. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 118(6), 421-433.
- Scioli, A., Scioli-Salter, E. R., Sykes, K., Anderson, C., & Fedele, M. (2015). The positive contributions of hope to maintaining and restoring health: An integrative, mixed-method approach. *The Journal of Positive Psychology*, 11(2), 135-148.
- Snyder, C. R. (1994). *The Psychology of Hope: You can get there from here*. New York, Free Press.
- Snyder, C. R. (2000). *Handbook of Hope: Theory, Measures and Applications*. San Diego, CA: Academic Press.
- Snyder, C. R. (2002). Hope Theory: Rainbows in the Mind, *Psychological Inquiry*, 13, (4), 249-275.
- Snyder, C. R., & Lopez S. J. (2007). *Positive Psychology The Scientific and Practical Explorations of Human Strengths*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Wikert, J., Treutlein, M., Theochari, M., Bokemeyer, C., Oechsle, K., & Ullrich, A. (2021). How does spirituality manifest in family caregivers of terminally ill cancer patients? A qualitative secondary analysis. *Palliative and Supportive Care*, 1-10. doi:10.1017/S1478951521000353.